

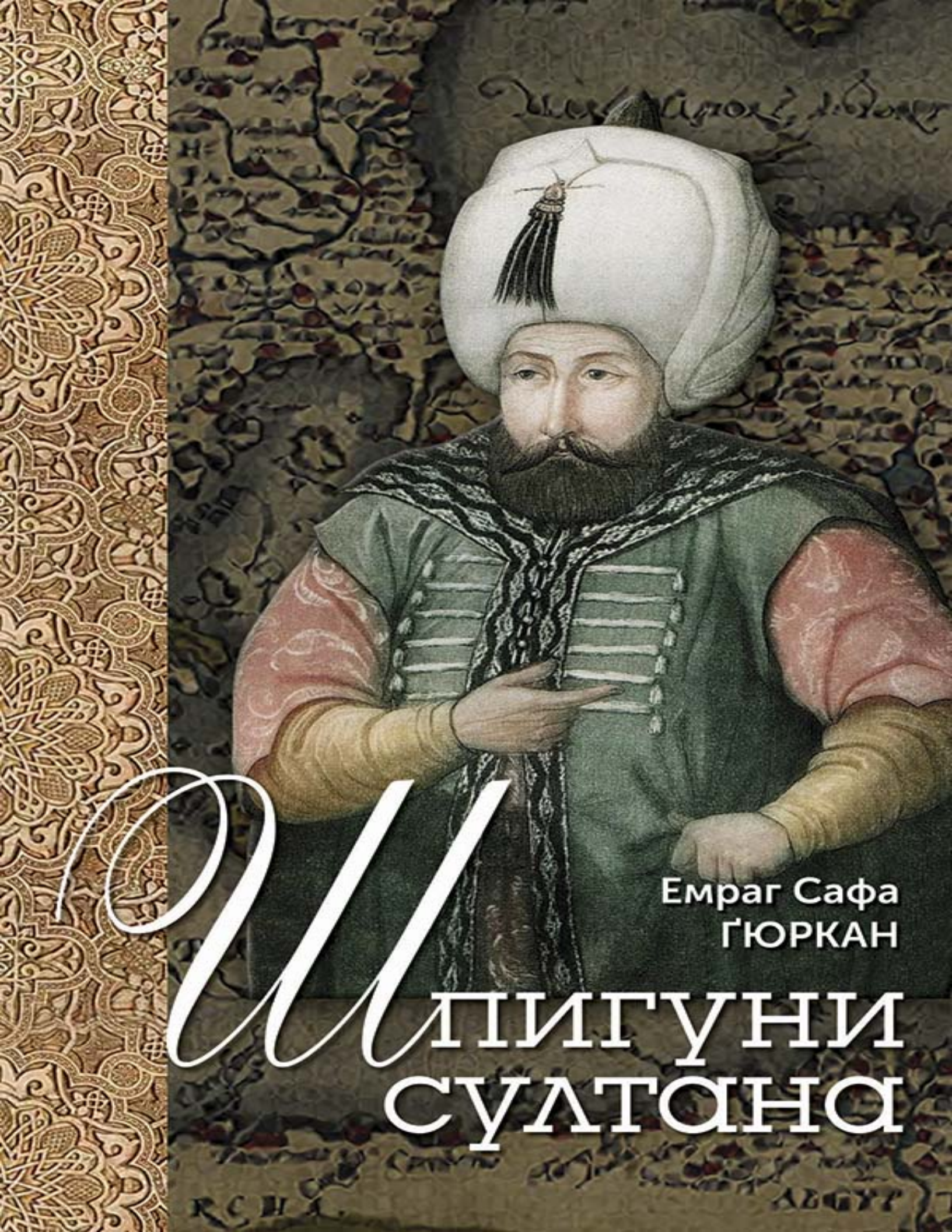
Шпигуни султана. Агентурні, саботажницькі та корупційні мережі XVI століття

КУПИТИ

Спільне видання з видавництвом «Ніка-Центр».

Автор наче гортає перед читачем сторінки сотень європейських та османських першоджерел, давніх хронік і поцвілих документів. Історик описує Середземномор'я епохи Османів як нескінченну систему суспільних зв'язків і мереж, за якою маліє ворожнеча між християнством й ісламом. Та насамперед в оповідках від Емрага Гюркана фігурують й уславлені, й досі невідомі персоналії з їхніми чеснотами та вадами, дужими й слабкими рисами. Шпигуни на його сторінках невтомно плетуть інтриги, зазнають жорстоких катувань, збирають безцінну інформацію, отожд – і нишпорять від холодних берегів Британії до спекотного Ірану. А доконечне осердя цього людського моря – Стамбул, або ж «столиця щастя», – найдавніший осідок для розвідок та агентури з найрізноманітніших країв.

Видання доповнено словником османських термінів, що стане в пригоді і початківцям, і фахівцям у студіях турецької минувшини.

Емраг Сафа
ГЮРКАН

ПИГУНИ СУЛТАНА

Анотація

Автор наче гортає перед читачем сторінки сотень європейських та османських першоджерел, давніх хронік і поцвілих документів. Історик описує Середземномор'я епохи Османів як нескінченну систему суспільних зв'язків і мереж, за якою маліє ворожнеча між християнством й ісламом. Та насамперед в оповідках від Емрага Гюркана фігурують й уславлені, й досі невідомі персоналії з їхніми чеснотами та вадами, дужими й слабкими рисами. Шпигуни на його сторінках невтомно плетуть інтриги, зазнають жорстоких катувань, збирають безцінну інформацію, ото ж – і нишпорять від холодних берегів Британії до спекотного Ірану. А доконечне осердя цього людського моря – Стамбул, або ж «столиця щастя», – найдавніший осідок для розвідок та агентури з найрізноманітніших країв.

Видання доповнено словником османських термінів, що стане в пригоді і початківцям, і фахівцям у студіях турецької минувшини.

ISBN 978-617-553-015-3 (Видавництво Анетти Антоненко)

ISBN 978-966-521-790-9 (Ніка-Центр)

Copyright © Kronik Kitap, 2017 Istanbul Turkey

www.kronikkitap.com

© Олесь Кульчинський, переклад, 2023

© «Видавництво Анетти Антоненко», 2023

© «Ніка-Центр», 2023

ШПИГУНИ СУЛТАНА. АГЕНТУРНІ, САБОТАЖНИЦЬКІ ТА КОРУПЦІЙНІ МЕРЕЖІ XVI СТОЛІТТЯ

Моїй любій донечці Зейнеп та
мужньому корсарові Улуч Емре-реїсові...

Передні уваги

Як збагне читач, тлумач завершив переклад цієї книжки під час російсько-української війни. До слова, надібавши її паперову версію в стамбульській крамниці «Мефісто» неподалік майдану Таксім, де височать закаменілі совіцькі постаті Ворошилова та полковника Аралова... Авжеж, монумент має назву «Республіка»; і Ататюрка, що в центрі скульптурної композиції, оточують, зокрема, ці «герої». Завдяки більшовицькій зброї Туреччина здобула перемогу у війні за незалежність 1918–1923 років. Отож і від наступу на Радянську Росію білогвардійців із військами колишньої Антанти убезпечився й Раднарком. На Таксімі пам'ятник не декомунізовано. На жаль, про один із жахливих наслідків тих обставин – геноцид українців 1931–1933 років – допіру, імовірно, мало вже хто задумується.

Та побачивши книжку в «Мефісто», я здивувався, що сусідить вона на полиці з «Історією геноциду вірмен» Танера Акчама. Либонь, читача подивовано вдруге – у турецьких книгарнях натрапиш на заборонену літературу, попри переслідування за термін «геноцид» щодо подій 1915 року. Урешті, цікавого там удосталь. Проте як це стосується «Шпигунів султана»? По суті, відтворені тут подробиці торують стежку в інші виміри Близького Сходу. Досить поміркувати: зачитується такого штибу літературою не надто значний відсоток турецького суспільства. Чим же загрожує книжка? Уряди-годи радше навпаки: хтось-бо з іноземців завважить – і повернеться додому розказувати, що за морем куди менше табу, як змальовують. Тому, гортаючи «Шпигунів», читач має радше відчути, аніж збагнути: це кладка до реалій, які годі пояснювати аристотелівськими критеріями

міркувань. Наприкінці твору укладено й глосарій, без чиєї глиби термінів не досягнути популярного видання нашого сусіда.

Знайде читач у цій дослідницькій роботі й згадку про терени, що в складі України. Але головне, на чому акцентує увагу автор, – належність минулого Османів радше до Середземномор'я, ніж до Євразії, Сходу чи то тюркства; обирайте будь-яке з понять. Рівнож варто усвідомити, що таке є письмо (і знову подивуймося: у Туреччині не вживають терміна «література») за ситуації, коли суспільство скуте обмеженими умовами, що їх породжують внутрішні конфлікти. Хай як, а потерпає тоді навіть тлумач, годі й казати про науковця чи письменника.

А втім, акцент Емрага Сафи Гюркана нині вагомий для української науки та дипломатії, прецінь війна заскочила нас не готовими акурат на азійським полі. Розуміння, що там коїться і чому обрано позицію балансувати між Російською Федерацією та вільним світом – питання, на які треба чітко відповісти. Далєбі, Україну пора розглядати як західний фронтір (термін, що ним часто оперує автор), отже, не лише опору РФ, а й взаємодії з Близьким Сходом.

Спадає на думку, яким дивом Османи під кінець XIX століття за султана-деспота Абдюльгаміда II так спритно переконували сусідів, що простують шляхом реформ, аж і тепер важко йняти віри, як-то завиграшки втілювано подвійні стандарти, аби користати з чужої лояльності та підтримки. Тому «Шпигуни» стануть у пригоді, позаяк кидають світло на плетива близько-східних стратегем і їхні корені. І хоч би до якого османського терміна ми звернулися – ураз з'ясуємо, що сягає він щонайменше візантійської доби, а то й глибше – у перебуте. До речі, титул султана «гюмаюн» – це від птахи Гюмай ув іранській мітології: кого вона окине своєю тінню, той і здійметься до щастя падишагства. А «берат», документ, яким затверджували

на пост, – уявлення ще з арамейських часів та, власне, є «завітом». Та й наше «драгоман» не спроста було «терджюман» у Османів, діставшись туди аж з Ефіопії, де його корінь «раґума» означав: голосно звіщати на майданах.

Можна наводити безліч прикладів, та як вони зарадять нашій відповіді на гострі виклики? Емраг Гюркан у своїх працях – включно зі «Шпигунами» – часто звертається до безсумнівних фактів інтегрованості Османів у Середземномор'я на етнічному та мультикультурному рівнях. Це вам і Джігалазаде Юсуф Сінан-паша, італієць з батьківського боку, головнокомандувач султанського флоту; і син грекині, знаний корсар Гайреддін Барбаросса, теж адмірал та засновник османського Алжиру; і Мегмед Соколлу, могутній садразам Сулеймана Пишного, сербський селянин за походженням. Отже, поліетнічність Османів як візантійського спадку не дуже узгоджується і з візією їх як носіїв кочових традицій та рівнож і з очищеною від чужинецтва Туреччиною, яку зводив її перший президент Мустафа Кемаль Ататюрк. Донині ця строката структура вимагає особливого балансу в політиці та передусім у співіснуванні полярних релігійно-етнічних груп. Давні дискусії, що точаться довкола терміна «міллет» (див. глосарій), тому одне зі свідчень. Адже годі говорити про повноцінне націотворення на Близькому Сході; принаймні у вияві міллету воно постулює й релігійну ідентичність; причому остання домінує як донедавна, коли до румського міллету зачисляли всіх православних християн, хай би цей етнізм і був назвою греків.

Ув описаній системі координат і південні терени України можна розглядати як питомі османському спадкові – та й далеко не чужі йому з погляду контактів і взаємодії. Але й система координат переінакшує наші візії найближчого сусіда. Адже навіть сьогочасний турецький неоосманізм – явище, породжене намаганнями знайти складну комбінацію єдності

соціуму через релігійне підґрунтя. Що тут спільного з тюрками? Далебі, хіба вимушено перейняті й Україною, однак виразніші континентальні риси кочових інвазій та ще мова, яка, утім, як досі османська, – лише схематично належить до тих унікальних знакових комбінацій степової цивілізації, що полонила причорноморсько-азовські терени. Ті-бо складають частину Дешт-і Кипчак, Половецького степу або Дикого Поля, що розкинулося до Іртиша, охопивши й Поволжя, і Поуралля, і Казахстан.

Навряд чи й разюча опора Османів, як-от іслам, могла стати органічним імпаком до кочівництва. Достоту, як й ортодоксія московського зразка, він набув колонізаторських рис – хай на півночі Чорного моря чи на півдні. Тож і не дивно, що близьке до асиміляційних імперських надконструктів магометанство подеколи та подекуди, як оповідають нам «Шпигуни», утрачає свій догматизм, а найпаче губить на фронтах, де сприймаються чужинні впливи. Щоправда, для української історії ці мікси давно не новина насамперед завдяки спільному з кримськими татарами перебутому, де їх єднали з козаками не тільки воєнні походи, а й хмільні учти, як розповідають літописці.

Очевидно, як наслідок оповитих релігією конструктів уже в сучасній історії Туреччини відбулася та ж відома метонімія назви, що й з Московським царством, яке раптом обернулося Росією. Тут варто згадати, бодай й оповите пільмою з погляду джерел, XIV століття Османської імперії, де й сам її засновник миттю зробився мусульманином, читаючи цілу ніч Коран у домі майбутнього тестя; і воюють на його боці візантійські полководці, коли навіть не дібрати, чи вони з Османом у союзі, чи якраз він один із четвірки авантюристів, об'єднаних прагненням наживи, яку згодом узаконить шаріат як «ганімет» – здобуте під час джігаду, тобто війни за віру. Не

дивно, що наприкінці того ж століття султан Баєзід Йилдирим (Блискавичний) обзивав «псом-тюрком» Тимура Хромця, який удерся з Центральної Азії в його володіння. А потім у XVII столітті придворний османський літописець майже в цьому ж дусі відгукувався про, здавалося б, панівний етнос: «лютий телепень турецький гейби тобі пес чабанський».

Отже, «Шпигуни султана», ніби контури важкої подвійності, що дозволяє водночас і керуватися шаріатом, і надавати чинності світським законам під грецькою назвою «канун»; хай що вести газу, тобто священну війну, однак і боронити французькі інтереси в Європі чи-то брати в «рабування», як пишуть османські літописи, «кардашів» (тюрк. братів) із «недовірків», власне, українських козаків. Тому в пропонованій візії аж кілька Туреччин – репрезентанток і рафінованого морського світу, що його боронить автор; і суперстрату, який відобразився в назві країни, і справжнього близькосхідного виміру, що домінує з появою ісламу. До всього додаймо ще й візантійське насліддя та дженгізидове, причетне до змагання за спадок Золотої Орди.

А втім, XX століття перекроїло близькосхідну мапу, залишивши на ній розлогі прогалини, що на гранях міжцивілізаційних розломів, якщо окинути оком географію Туреччини: і Тракія, й Анатолія, і Курдистан, і початок Родючого Півмісяця, що охоплює Палестину. Тому, абсорбуючи «Шпигунів», хочеться завважити: перед нами наратив науковий, але й тотожно популярний, звернений до тієї Туреччини, що близька Середземномор'ю як уособленню не тільки східних, проте і європейських культур. Усі ж історичні, географічні та етнічні контрасти країни – напозір монолітної в релігійному аспекті – тисячолітньо формують її складний соціум безліччю навіть не зв'язків, а взаємозалежностей. Іноді, заручництво непомірно міцне, що його не розрубати як гордіїв вузол;

натомість еволюція нерідко втілена через надскладні компроміси між різними силами.

Інакше кажучи, не схибити б із висновками щодо заморської інакшости. Така її природа в поєднанні з дитячою винахідливістю, коли лази міркувань нишком прокладають місток до наслідків не тих, аніж очікувано. Яка ж бо вдала сентенція з арабо-персько-тюркської тріади (характерна й для візантійців), що запанувала на Близькому Сході: «Спіх – справа шайтана». Адже, хай що, панують реалії: покірність, із якою теж уособлене зародкове людство, змушує суспільство в заморських країнах досі вибудовувати суворі, немовбито індійські касти, ієрархії, що попервах не розгледіти. Тепер же ланцюг цих інстинктивних ієрархій та заручництва між різними групами реорганізовує свій мурашник на османському ґрунті, а заразом і на монгольському, і на візантійському. Почути в цих жорнах голос, що губиться серед безлічі наративів наче в морському гулі – аніж не легке завдання.

Наостанку кортіло б іще не оминати увагою передачу термінів і власних назв у виданні. Прецінь тематика нагальна в тлумаченні та вітчизняній науці, зокрема, тюркології й османістиці. Отож у тексті стосовно чужомовних слів взято за основу правила «Українського правопису» 2019 року, послуговуючись і надбанням попередників: Агатангела Кримського та Омеляна Пріцака. Диспутуючи ж довкіл транслітерації османських і турецьких термінів, українські орієнталісти часто забувають, що раз у раз стикаються з універсалами.

Отак Джефрі Льюїс у праці «Турецька мовна реформа: катастрофічний успіх» (*The Turkish Language Reform: A Catastrophic Success*) наводить приклади з XIX століття, як османські улеми – ісламські богослови-правники – змішували перську, арабську та тюркську вимову. Унаслідок же тієї-таки реформи турецької мови, запровадженої Мустафою Кемалем Ататюрком на початку XX століття, до її сучасної абетки не потрапили кілька звуків, допіру притаманних населенню Анатолії та Курдистану, як і решті Близького Сходу. Годі й сумніватися, що османські улеми, історики та писарі дивану, володіли арабським і перським прочитанням лексики, якою переповнене їхнє письмо.

Отже, навряд чи завжди доречно ускладнювати наукові тексти мішаниною в транслітерації то на турецький, то на арабський штиб, принаймні щодо назв місяців мусульманського календаря та ісламської термінології як-от: Агль аль-Байт, цебто «люди дому», найближчі родичі пророка Мугаммада. Тут очевидячки розкрито простір для уніфікації в перекладах з арабської, турецької та перської мов, бодай частини спільних близькосхідних термінів хоча би для публікацій популярного ґатунку. До слова, однією з рис тут є транслітерація коротких арабського та перського «а» через наше «а» без зайвої турецької плутанини у вигляді «е», рівнож й уникання турецького «й» у вигляді нашого «ю», натомість достеменно передача арабських довгого та короткого «и» звичайним «у».

Утім, варто віддати належне нинішньому цілком природному дистанціюванню української мови від російської. А тому, щоб не винаходити велосипеда, можна звертатися й до набутих форм, скажімо: «візир» або «диван». Прецінь вони результат тривалої взаємодії з Орієнтом, окрім того, структурно прищеплені до українського лексичного ґрунту. Інакше за логікою, що її подекуди простежуємо в українській

історіографії, чому б услід за «везіром» та «падішагом» не творити питомо турецькі: «єнічерів», «терджюмана» й «Істанбул» замість добре пізнаваних аналогів.

Та з чим можна беззаперечно згодитися в інноваціях, то це з заміною турецької літери «h» на українську – «г» там, де відображено фрикативну гортанну приголосну, рівнож і «g» – на «г». За цієї умови й звичне «падишах» буде «падишаг», а «шах» – «шаг». Нововведення доконечне, адже передусім торує стежку до близькосхідних мов, що дедалі відновлюють потуги на українських рубежах. Причому названі набуті форми аніяк не численні і в чомусь навіть доповнюють його, звертаючись до тюркської гармонійности звуків, де початково закономірні послідовності голосних лише заднього ряду «и» та «а» чи переднього, як-от «і», «е» тощо.

Видко, що на ґрунті цих компромісів можна врешті дійти згоди в уніфікації близькосхідної термінології нехай би й для публікацій, які поза цариною вузьких досліджень. А проте годі забувати: догматичність і надмірна впевненість завше зайві в орієнтальній царині. Згадані принципи пропоновано найперше з огляду на те, що як і йшлося вище про кілька етнічних Туреччин, тож і розуміння або опанування їхньої чи ж то сучасної, чи колишньої мови та перебутого складно уявити без азів арабської й перської філології. Власне, тільки тріада – ірано-арабо-тюркська – досі традиційно й прочиняла європейцям браму до південного світу, а тим паче найближчим свідкам тих дитинних уявлень – українцям.

Направду задумаєшся: скільки ж є отих звернених до різних етнічних когорт суспільства турецьких мов на озброєнні в найближчого сусіда? Одна, дві чи трійко? Аніщо, як оригінал Пеямі Сафа, іронічно спрямований із минувшини в сьогодення зі слівцями, яких прагнув позбутися Ататюрк, демонструє це напрочуд тонко та світло.

Д-р Олесь Кульчинський,
відділення української мови та письма
Стамбульського університету

Перелік скорочень

AGS – Archivo General de Simancas (Генеральний архів Сіманкаса), Вальядолід

AK – İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı (Бібліотека Ататюрка Муніципалітету мегаполісу Стамбул)

AMP – Archivio Mediceo del Principato (Архів принципату Медичі), Флоренція

ASF – Archivio di Stato di Firenze (Державний архів Флоренції), Флоренція

ASG – Archivio di Stato di Genoa (Державний архів Генуї), Генуя

ASV – Archivio di Stato di Venezia (Державний архів Венеції), Венеція

BNE – Biblioteca Nacional de España (Національна бібліотека Іспанії), Мадрид

BNM – Biblioteca Nazionale Marciana (Національна бібліотека Марчіана – Св. Марка), Венеція

BOA – Başbakanlık Osmanlık Arşivleri (Османські архіви прем'єр-міністерства Туреччини), Стамбул

COSP – Calendar of State Papers (Календар державних паперів)

DAD – Державний архів Дубровника, Дубровник

HHStA – Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Австрійський державний архів, Архів цісарського дому, двору та держави, Відень

TSMA – Topkapı Sarayı Müzesi Arşivleri (Архіви Музею палацу Топкапи), Стамбул

TSMK – Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi (Бібліотека Музею палацу Топкапи), Стамбул

CCX-LettAmb – Capi del consiglio di dieci, Lettere di ambasciatori (Очільники Ради десяти, Посольські листи)

CCX-LettRett – Capi del consiglio di dieci, Lettere di rettori et di altre cariche (Очільники Ради десяти, листи ректорів та решти)

COSP – Календар державних паперів

CX-ParSec – Consiglio di dieci, Parti Secrete (Рада десяти, Секретні частини)

DocTR – Documenti Turchi (Турецькі документи)

E – Papeles de Estado (Державні папери)

IS – Inquisitori di Stato (Державні інквізитори)

KK – Kamil Kereci (Каміль Кепеджі)

MD – Mühimme Defterleri (Мюгімме дефтерлері – див. глосарій наприкінці книжки)

MZD – Mühimme Zeyli Defterleri (Мюгімме зейлі дефтерлері – див. глосарій)

SAPC – Senato, Archivio Proprio Costantinopoli (Сенат, Власний архів Константинополя)

SDC – Senato, Dispacci, Costantinopoli (Сенат, депеші, Константинополь)

SDelC – Senato, Secreta, Deliberazioni, Costantinopoli (Сенат, секрет, резолюції, Константинополь)

b. – it. busta: коробка

fil. – it. filza: досьє

c. – it. carta: сторінка

col. – колонка

dn. – тур. dipnot: примітка

fol. – it. folio: фоліо

hk. – тур. hüküm: наказ

konv. – конвюлот, збірник, зшиток

ms. – лат. manuscriptum: манускрипт

no. – номер

r. – лат. recto: права або передня сторона
reg. – лат. registro: реєстр
s. – тур. sayfa: сторінка
vd. – тур. ve diğer: та решта
vr. – тур. varak: фоліо, списаний аркуш
v. – лат. verso: ліва або задня сторона
yak. – тур. yaklaşık: приблизно
a.g.e. – тур. adı geçen eser: згаданий твір, праця
a.g.y. – тур. adı geçen yazar: згаданий автор
bkz. – тур. bakınız: див.
g. – тур. görev süresi – термін перебування на посту, посаді
haz. – тур. hazırlayan: той, хто підготував
krş. – тур. karşılaştırınız: порівняйте

Уваги: османські документи датовано і за мусульманським літочисленням (гіджрою), і за християнським. Також у венеційському календареві початок року припадає на 1 березня; отож після 31 грудня 1567 року замість 1 січня 1568-го триває 1 січня 1567-го. У таких ситуаціях уживано втинок «m.v.» (more Veneto – лат.: згідно з венеційським звичаєм); забачивши його, читач має лічити дальший рік, аніж подано.

H. – тур. Hicri: гіджра (мусульманське літочислення від 622 р. н.е.)

M. – тур. Miladi: християнське літочислення

Gurre: гурре – осм. з араб.: перший день місяця в мусульманському календарі за гіджрою

Selh: селг – осм. з араб.: останній день місяця в мусульманському календарі за гіджрою

Evail: еваїл – осм. з араб.: перша декада місяця в мусульманському календарі за гіджрою

Evasit: евасит – осм. з араб.: друга декада місяця в календарі за гіджрою

Evahir: евагір – осм. з араб.: остання декада місяця в календарі за гіджрою

Подяки

Я завдячую всім моїм учителям, та передусім – науковим керівникам Таборові Агостону й Галілю Іналджикові. І хоча їх усіх, тих, що так багато чого мене навчили, я згадати тут не в змозі, проте волів би завважити, що окреме місце в моєму житті посіли: Емілійо Соля; Джеймз Б. Коллінз; Джон МакНілл; Фарук Табак; Клавдіо Поволо; Марія Піа Педані, а також Ферідун Емеджен, який завше спонукав мене до написання цієї книжки; Кемаль Бейділлі; Алі Акйилдиз; Октай Озель та Ерган Афйонджу.

У мене забракне й слів, щоб сповна подякувати Ферідуну Емедженові, Кемалю Бейділлі, Садику Мюфіт Більге та Левенту Кая Оджакачанові, які докладно прокоментували мою працю. Найпаче ж маю зізнатися, що Кемаль-бей наполегливо піддавав сумніву всі мої переклади, і то насамперед – із латини. Так само Гюнеш Ишиксель, Огузган Ѓоксель, Гюсеїн Сердар Табакоглу, Мартін Роткегель, Кенан Йилдиз, Гюль Джора, Екрем Тага Башер, Каграман Шакул, Емір Єнер та Озгюн Айдингюз, по суті, дотичні до цієї книжки, кожен прочитавши по розділу з неї. Їхні вагомні погляди та корективи неабияк вплинули на зміст видання.

Спершу я гадав дещо на позір назвати мою працю: «Casus-nâme: Tecessüs ü Tettebbu'-u Ahvâl-i Küffâr ve Zebân Averden ez Diyâr-ı Füccâr» (*Джасуснаме: розвідування та викриття справ кяфірських*{1} *і мов добути в краю гріховод}*{2}). А втім, боргую мою подяку редакторові Адемові Кочалові за те, що відмовив мене від отакої крикливої назви, схожої на заголовок османського *рісале*{3} та, очевидячки, неприємної навіть історикам. Під час редагування й набору тексту він якомога

сприяв мені. Та рівнож удячний я Джану Уярові й за його допомогу в редагуванні.

Не можу не віддати належне й моїм дорогим друзям: Дженку Еркано́ві; Озгюру Сезерові; Полату Сафі; Мурату Онсоєві; Оккешу Кюршату Караджагілеві; Гаруну Єні; Нагіде Ишик Деміракин; Гаміду Акину Юнверові; Фегмі Юнсаланові; Ѓоркему Ергюнові; Гелен Гічбезмез; Сельчуку Сердалу; Бану Учак; Дженнаро Варіале; Давуту Еркано́ві; Дженгізу Ѓолджу; Екіну Озбічерові; Барину Каяоглу; Еркану Кадероглу; Фабіо Вічіні; Ѓрегему Авраму Піттсу; Ертугрулу Октенові; Ананду Топрані; Ѓюнганові Бьорекчі; Каї Шагінові; Серапу Мумджу; Пелін Еміросманоглу; Алі Ѓюльтекінові; Озану Ормеджі; Алі Кібару; Сергану Ѓюнѓорові; Мегметові Куру; Роєві Гітсу; Озгюру Уналові Ерішу; Ризі Тоньюкукові Тосунлу; Іділю Денізу Тюркменові; Алпгану Акгюну та Мелісі Сюзер; як і – Мікеланджело / Агмеду Гвіда, вінцеві всіх мюгтеді, що чотири роки був змушений мешкати зі мною в одній кімнаті; а ще моєму вірному приятелю та швагрові Ергунові й тещі Ишик Ертекін, що має страждати через язик свого зятя.

Урешті й моя кохана дружина Еліф, якій довелося роками засинати під цокіт клавіатури, і донечка Зейнеп, що через таткову роботоголію з двох років взяла собі за гобі друканину на порожніх файлах MS Word, і наймолодший член нашої сім'ї, шаг{4} корсарів та мій син Улуч Емре, – усі вони своєю жертовністю спростували хибне твердження про те, буцімто одруженим науковцям, що мають дітей, годі викроїти часу на творчість. Власне, цією книжкою я також постарався довести, що правильно чинив мій тато Доган, коли змалечку водив мене від букініста до букініста, і як помилялася моя мама Еда, змушена терпіти те, що її син не правник і не інженер. Я ж надіюся, що досягну успіху.

Емраг Сафа Ѓюркан

28 січня 2017

Козятаги, Стамбул

Преамбула

Питано погрозами та силою...

Шпигунські мережі та їхні «учасники» – одна з неординарних, проте майже неопрацьованих тем османської історії – заслуговують усебічного вивчення як завершальний елемент державної візії. Серед усіх інститутів, що впродовж віків засвідчують формування держави як такої, а не лише сучасної, властиве, розвідці притаманна не надто виразна, а втім, украй важлива риса. Ужиток секретних джерел поза звичним плином методів здобуття інформації відображає особливість, близьку до потреб «модерної держави», що в них тотожна мета, але різні засоби її реалізації. Якщо ж зосередитися на історії Османів, то нескладно відшукати приклади, які навертають на думку: ще за років заснування їхньої держави вже сформовано отаку мережу. Цю потребу в добутку інформації можна неабияк узагальнити, однак очевидно, що нею само собою породжена й природа справи. Джерела містять докази істинності цього простого аргументу, як-от грабунок усередині військової організації в кочовій структурі або вжиття окремих заходів, спрямованих на оповіщення про цілі, які визначатимуть риси войовничих спільнот, спонукуваних релігійним запалом.

Гарний приклад зринає тут завдяки Бафейській битві 1302 року, що добре відома завдяки тодішнім джерелам. Візантійські сили під орудою Музалона подались у бік Ялови на підмогу адміністраторам цього регіону, який потерпав від діяльності Османа-бея, – аж тут наштовхнулися на його вояків. Годі й сумніватися, що це не випадково та пов'язано із системою «вивідування», або ж розвідницькою мережею. Не варто також

дивуватися агентам, що стрімко пересувалися кочовим світом, виконуючи свої обов'язки – роздобувати й збирати новини. Ті «трималися за життя», ото ж і ситуація засвідчує основну, імовірно найголовнішу особливість. Вона переплетена з реаліями скотарського життя, а в такому середовищі первинною потребою стає навичка «утриматися на ногах та вижити».

Знову-таки разючий приклад: бій, що його 1329 року Орган-бей{5} дав візантійському імператорові під Пелеканомом (сучасний район азійської частини Стамбула). Армія, очолювана візантійським імператором, вирушивши зі Стамбула, за три дні дісталася до сучасного Гебзе, де залишилася віч-на-віч з османськими силами, які її там зненацька підстерегли. Якщо замислитися над становищем Органа-бея та віддаллю до рідної йому географії, стає вочевидь: уплив розвідувальної мережі демонструє факт, що той заздалегідь опинився «під носом» у Константинополя, тобто столиці Візантії, та вичікував битви в засідці. Окрім того, варто задуматися й над тим, що на ту пору вже сформовано цільову/організовану інформаційну мережу. Імовірно, ситуація також неможлива без самих збирачів інформації, званих «шпигунами», що мали б реалізовувати чітку мету – хай і не в сучасному розумінні, однак, різними засобами. Отже, у процесі творення держави та імперії османський бейлік{6}, допевне, заклав підвалини «таємної» організації, що не надто відображено в джерелах, як того вимагалось по суті справи. Проте структуру можна вважати «професійною», зважаючи на її досвідчений штат чи то продуману основу, що фігурує в початкових прикладах. Варто додати, що це не могла бути й організація в сучасному/європейському розумінні; їй притаманні різні аспекти без упорядкованих/системних рамок; тому кожен із них варто дослідити за його ж логікою.

З отакого погляду в праці Емрага Сафи Гюркана, що її ви тримаєте у ваших руках, на підставі оригінальних вітчизняних і чужоземних документів, а також книжкових джерел і розглянуто проблему шпигунства й супротивної розвідки XVI століття, яке цілковито мають за пік імперської епохи. Її автор – один із тих, що здобули ім'я завдяки науковим розвідкам на теми корсарства й політичних перетворень у світі Середземномор'я, – пропонує цікавий та вповні належний матеріал щодо розвідувальних операцій, про які ґрунтовно написано вкрай мало. Загалом він не тільки подає напрочуд доведені до ладу й вагомі відомості про персоналії османської розвідки та їхнє місце чи то його брак усередині визначеної системи, а й, задіявши протоколи допитів, якнайширше прочиняє браму до геть інакшого виміру під кутом зору «османської історії». Окрім того, у порівняннях із державами Заходу через теоретичні обґрунтування прозирає значна розпливчастість, яка породжує хибні істини. Якраз ознайомлення з західними прикладами в справі розвідки «новочасних» державних формацій цього штибу та зіставлення їхньої стрункої організаційності, що її оцінено як значно вищу, з невиразною османською структурою, яка радше має вигляд запропалої в тумані, рівнож унаочнюють, як міцно затребувано інакших міркувань. Хоча б тому в нас не залишається жодного сумніву в неабиякій вагомості фактів, зібраних у цім виданні.

Гадаю, ця книжка, що своїм приємним стилем звернена не винятково до фахівців, а водночас і до інтелектуального читача, ще чимало років зберігатиме свою актуальність як перша вагома праця в зазначеній царині.

Ферідун М. Емеджен

Вступ

Хай що, а одна з причин, чому імперія трьох континентів упродовж століть трималася на ногах, крилася в її вмінні зблизька спостерігати за військово-політичними змінами довкола. Але імперія, попри всі її намагання модернізуватися, не встояла перед Заходом, і це спричинило появу історіографії, яка злегковажила військово-політичними потенціями Османів. Отакий дискурс минувшини, узгоджений із загальною візією Сходу в орієнтальній історіографії, репрезентує Османську імперію як страуса, що запхав голову в пісок. А під впливом революційної атмосфери перших років Республіки витворено 600-літній статичний образ Османів, цілковито відірваний від власного довкілля.

Лише останніми роками поодинокі праці засвідчили, що зовнішній світ був аж ніяк не байдужий династії.^{7} Мета цього видання – радше продемонструвати, в який спосіб Османи збирали відомості про інші держави, аніж безпосередньо втручатись у згадані дискусії. Отже – навести об'єктив на методи, джерела та ефективність османської розвідки в контексті відносин Стамбула із Західним світом. Епоха розквіту османського могуття припадає на XVI століття – свідка формування центральних держав, – коли появилось чимало нововведень у галузях військових технологій, модерної дипломатії й мистецтва шпіонажу. У цей вік марень про світове панування, що витали в повітрі, Османи, як і їхні зубаті суперники Габсбурги, до решти експлуатуватимуть їхні ресурси й не уникатимуть жодних витрат, щоб збудувати всесвітню імперію. Отака наддержавна конкуренція, про яку ми детальніше розповімо в першому розділі, породила одне з тих

середовищ, де шпигунство якнайліпше розкривається перед істориком.

Які саме розвідувальні методи використовувала ця гігантська військова машина? Чи можливо вести мову про інституціолізовану організацію османської розвідки? Яким способом османські шпигуни здійснювали свої операції? Що таїло їхнє минуле? І до яких заходів удавався Стамбул, аби запобігати діяльності ворожої агентури?

Власне, отакі прості запитання, що на них і досі не відповіла османська історіографія. Але перед тим, як пошукати на них відповіді, варто провести короткий огляд літератури, яка допоможе збагнути внесок в османську та європейську історію книжки, що у ваших руках, й орамити загальні аргументи історичним і тематичним контекстом.

Розвідка за Нового часу

За епохи, коли ще не існувало модерних ані держави, ані пристроїв, як-от у XVI столітті, розвідка також залишалася не інституціолізованою. У цій книжці відображено перші щаблі її інституалізації; утім, наш об'єктив націлено радше на шпигів, аніж на розвідувальні організації як такі. На дальших сторінках ви віднайдете чимало подробиць розвідувальної діяльності, а також цікавих оповідей із життя й *мюгтеді*{8}, і торгівців, і корсарів, і вояків та моряків.

Досі вже йшлося про те, що XVI століття стало першим «золотим часом» розвідки.{9} На це є кілька причин. Насамперед вагу новин, а отже, і їхнього вивідування підсилювали такі фактори, як географічні відкриття й розвиток міжнародної торгівлі завдяки новим шляхам сполучення; поступ друкарства й Реформація; розгалуження поштової

системи та зміцнення міжсоціумних відносин. А найвідчутнішим проявом такого процесу стали рукописні новинні бюлетені (*avvisi*), що поширилися за тієї епохи – по суті, прототипи газет, які виникнуть на початку XVII століття.{10} І знову-таки ще в XVI столітті інформація починає належати громадській сфері, звільнившись від державної монополії. Такі інвестори, як члени родини Фугґерів зокрема, змушені самотужки відстежувати світові процеси заради власних торгових інтересів, так розвинули справу, що видавали власні бюлетені й ділилися роздобутими новинами зі всіма охочими за визначеним тарифом на передплату.{11}

Інший вагомий поступ XVI століття – це поява «адміністративно-бюрократичних апаратів»{12} та їхні перші кроки до інституалізації шпигунства. Ці нерішучі кроки не увінчаються сподіваним результатом, і для цілковитої інституалізації доведеться очікувати завершення XIX століття. А втім, можна стверджувати, що згадані апарати утвердили поштову та архівну служби, без яких неможливі ні дипломатія, ні розвідка, а також вони успішно поширювали методи криптоаналізу, криптології та стеганографії (тайнопису).

Як ширше йтиметься в першому розділі, суперництво між Османами та Габсбурґами – двома наймогутнішими імперіями епохи – неймовірно зміцнило роль новинарства шпигунської діяльності взагалі. Адже, знаючи ворожі наміри, легше ухвалювати рішення щодо синхронізації потенційних загроз, пов'язаних із військовими інвестиціями, через обмежений бюджет. Скажімо, чи виведе ворог флот навесні? Чи можливо було придушити повстання у віддалених *вілаєтах*{13}? Чи стане тогорічного врожаю пшениці з ячменем на провіант ворожим воякам, морякам із веслярами, а також чи не забракне його на корм їхнім коням і гужовій худобі? І це всього-на-всього кілька з питань, що поставали перед центральними урядами в

контексті формування воєнних стратегій та раціонального розподілу ресурсів, поки ті безперестанку змагалися з фінансовими труднощами. Причому проблеми не замикалися лише на Європі зі Середземним морем; управлінці пильно стежили за всіма політично-військовими маневрами на безмежних просторах: од Індійського океану до Росії, від Америки до Ємену.

До 1980-х років написано небагато праць на теми новочасної розвідки, та й ті загального характеру.{14} Аж потім одна за одною стали з'являтися роботи, базовані на першоджерелах та зосереджені на розвідувальних організаціях і специфічному періоді. Книжка «*Diplomacia Secreta en Flandes*», видана 1984 року й присвячена шпигунству доби Нідерландської революції{15}, з'явилася навздогін за «*Espionagem e Contra-Espionagem numa Guerra Peninsular*», сфокусованої на Португальській війні за незалежність.{16} Проте вони обидві не надто прикували увагу на міжнародному рівні через обмежений академічний вплив іспанської та португальської мов. І тільки французькому виданню судилося спонукати до робіт у царині новочасної розвідки. Гігантська праця Белі Лусьєна, що на цілих 900 сторінок, майже зусібіч вивчає дипломатію та шпигунство епохи Людовика XIV{17}, отож вона хутко стане класикою, відтак услід за нею з'явиться чимало книжок на тему шпіонажу й розвідувальних організацій Франції, Англії, Італії та Португалії.{18} Серед них варто найпаче виокремити «*I Servizi Segreti di Venezia*», на сторінках якої Пауло Прето дослідив три століття венеційської розвідки на основі тисяч документів.{19} Окрім того, згадаймо й іще чимало праць – і межі них передовсім публікації й книжки Еміліо Соля{20} – на тему шпигів під орудою Габсбургів.{21}

Щодо літератури з новочасної османської історії, то тут продукції в сенсі розвідки – катма.{22} Якщо не брати до уваги

на 23 сторінки брошурку{23}, то майже ці всі праці часописного формату й зосереджені або на операціях, що їх якийсь шпигун утілює від імені Османів{24}, або ж на купівлі інформації, що провадилася між Стамбулом та іншими столицями.{25} У третій же групі робіт обрано шлях транслітерації архівних документів латиницею в супроводі короткого коментаря.{26} Тут є хіба кілька винятків. Галдун Ероглу у своїй публікації 2003 року на п'яти сторінках описав османських шпигів за такими критеріями в підзаголовках: добровольці; оплачувані; спосіб піймати язика; крамарі та мандрівники; затим він подає в хронологічній послідовності перекази про шпіонаж, узяті з *ваканювісів* {27}, {28}. Жаль тільки, що в цій передовій публікації автор не спромігся на глибокий аналіз. Він квапиться з коментарями на кшталт того, що за часів сельджуцького султана Алпарслана не вдавалися до шпигунства{29}, далі наголошуючи, що чужоземні шпигуни діяли на османських теренах, сягає поверхових висновків, проголошуючи самоочевидне.{30} Ще одна праця зі спробою запропонувати загальний погляд на османську розвідку, – стаття Габора Агостона, де він показує, як Османи черпали інформацію з різних джерел та каналів і яким способом формували на її основі гармонійну та всеосяжну стратегію.{31} Але хай який би системний аналіз і притаманний цій публікації, вона не узгоджується з метою – вивченням структури османської розвідки та її зіставленням із таємними службами Венеції й Габсбургів. Одне ж із завдань нашої книжки – це за допомогою європейських архівних документів заповнити цю прогалину в літературі, яка через обмежувальний вплив османських матеріалів не сягає сутності тематики.

***Іслам і християнство на середземноморському фронті:
конфлікт цивілізацій?***

Один із провідних диспутів з питань середземноморської історії триває в царині міжрелігійних і міжкультурних контактів. Тут не зайво коротко анутовати перебіг цих дискусій, які пропонують дві опоненті історичні рамки, як-от за висловом Еріка Дюрстелера: «розділене Середземномор'я на полях війни» і «сполучене на площині зустрічей та взаємообмінів».{32} Анрі Піренн у своїй праці «Mahomet et Charlemagne» («Магомет і Карл Великий»; 1937), що побачила світ після його смерті, першим став на захист думки, що Середземномор'я ділилося поміж ісламом і християнством.{33} Згідно з бельгійським істориком, утверджену за епохи Римської імперії цілісність середземноморського світу знищила, власне, поява ісламу в VII столітті та його поширення на тутешніх берегах, а не окупація германськими племенами. Унаслідок цього християнський Захід відірвався від теренів, де запанувала ісламська гегемонія і залізна завіса поміж двома релігіями розкраяла Середземномор'я.

В історіографії Середземномор'я школа Бернарда Льюїса погоджується з Піренном в основних тезах. Льюїс – історик, що оцінював іслам як релігію, позбавлену динамізму та належну монолітній цивілізації.{34} Він відмовлявся брати до уваги історичну еволюцію ісламу з його культурою й наукою достоту, як уряди-годи міг заввиграшки нехтувати географічним, етнічним і культурним розмаїттям на його просторах. Згідно з цим старійшиною близькосхідної історіографії, причини регресу ісламських суспільств варто шукати не в таких зовнішніх факторах, як колоніалізм та імперіалізм, а у внутрішніх – на кшталт фанатизму й стагнації. Ці суспільства, покладаючись на свої військово-політичні переваги, демонстрували «культурну нахабність» і тому не сприймали нововведень, що прочиняли Європі браму до світового панування; отож вони століттями регресували чи то –

правильніше – чинили опір поступові. У кожному разі анікого не здивувало, що отаке розуміння історії, коли релігії й цивілізації розглядають як монотонну цілість і провідних історичних акторів, передбачає «середньовічну залізну завісу, що зводить до мінімуму культурний обмін між ісламом і християнством і значно скорочує торгові й дипломатичні відносини».{35}

Історики штибу Пауло Прето{36}, Ендрю Гесса{37} й Роберта Ч. Девіса{38} наслідували Піренна, вивівши на передній план священну війну між двома релігіями. Поняття ж «зіткнення цивілізацій»{39}, запроваджене політологом Семюелем Гантингтоном, достеменно узгоджується з такого ґатунку дихотомічною історіографією. І хоча б як цю спрощену аісторичну (*ahistoric*) парадигму сприймали в академічному сенсі та мали за «збанкрутілу аналітично»{40}, потрібно визнати, що вона досі популярна.{41}

Один із ваговитих захисників концепції «Сполучуваного Середземномор'я» – старійшина французької історіографії Фернан Бродель. Шедевр цього «папи нової історії» під назвою «La Méditerranée et le monde Méditerranéen à l'époque de Philippe II» («Середземномор'я і середземноморський світ за часів Філіпа II»), що докорінно переінакшує сучасну візію минулого, акурат і боронить цілісність Внутрішнього моря (назва Середземного моря).{42} За твердженням французького науковця, релігійні чи то цивілізаційні пограниччя анітрохи не розділили «*Багр-и Сефід*»{43}. Навпаки. Через Внутрішнє море «пролягає сотні кордонів, з яких одні – політичні, інші – економічні, решта – цивілізаційні».{44} Цим кордонам притаманні взаємодія й товарообмін між релігійними громадами на різних рівнях. Цивілізації, що розташовані на морському березі, перебувають під впливом однакових загальних трендів і мають «спільні долі», визначені

екологічними, економічними й соціальними факторами{45}. Услід за Броделем ще чимало істориків – аж їх усіх тут і не злічити – передусім надали перевагу висвітленню прозорості релігійних кордонів Середземного моря, а також дослідженню економічних і культурних взаємовпливів.

Власне, мета нашої книжки, якій ближча друга школа, – вивчити Середземномор'я як пограниччя або фронтірний регіон. Отак цей термін, що фігурує в центрі дискусій, які точаться довкола постання Османської держави, укотре набере чинності, й то в значно ліпшій задокументованій формі, якщо порівнювати з Балканами XIV–XV століть. Внутрішнє море, яке постає перед нами як транзитний регіон між релігіями й культурами, аж ніяк не назвеш світом, де християнство з ісламом усякчас вели священну війну. Його годі збагнути в категоріях, що ними оперує належна вищій культурі історіографія, яка прагне впорядкувати безлад реального життя через стереотипні суперечності. Отже, репрезентована в цій книжці низка шпигунських історій дарує нам нагоду роздлубати монотонне панно, щоб через хиби й контрасти, приховані під ним, сягнути багатого досвіду минушини.

Ужиті джерела

Брак документів з османських архівів – найперша причина, чому історики досі не спромоглися на осяжну працю в такій популярній царині, як спецслужби. Останніми ж роками багато хто часто згадує розкішні надбання османських архівів, націоналістично пишаючись ним. Прикро ж, що це не завжди так; властиве, про жодний архів не варто сипати отакими заялженими висловами. Навіть якщо той володіє вагомими джерелами якоїсь галузі, то може й анічогісінько не

запропонувати дослідникам іншого напрямку. Коли ж вести мову про XVI століття, то на тлі всеосяжних та репрезентативних фінансових і кадастрових османських реєстрів аж ніяк не назвеш такою їхню політичну документацію. Отож із різних причин, що їх зайве обговорювати, *мюгімме дефтерлері*{46} з Османського архіву обділяють нас фактажем щодо подробиць розвідувальних операцій, хоча прем'єр-міністри б і допомагали збагнути, як функціонувала їхня система. Більшість поодиноких шпигунських рапортів султанського палацу Топкапи, що в Стамбулі, також пов'язана не із середземноморським прикордонням, а з боротьбою за трон, що безпосередньо цікавило імперію.{47} А втім, без деталей оперативного характеру наукові розвідки приречені на поверховість і банальності. По суті, і нечасті публікації, що передували цій книжці, також обмежуються лише твердженнями про те, як Османи здобували відомості про ворогів задля спецоперацій. Звісно, тут не здійсниш великого відкриття тільки через сам розголос, що 600-літня глобальна імперія збирала інформацію руками шпигунів.

Тож потрібно копати глибше, зазирати далі. Що ж до архівної справи, то XVI століття – ключове: тоді-бо Венеції, Мадриду, Пагузі{48}, Флоренції, Неаполю, Риму та Генуї вдавалося більш ретельно зберігати документи, які продукували їхні постійні посольства і кількість яких зростала; канцелярії ж розширювалися. Унаслідок цього в архівах донині лежать тисячі шпигунських рапортів. Окрім того, уряди, централізуючись, дедалі контролювали розвідку, дії якої раніше не протоколювали і яку залишали локальною, – відтепер усе фіксувалося на папері. І нам, щасливим історикам, дісталось від пелюшкової доби сучасної бюрократії чимало документів, що в архівах Європи: латинською, італійською, французькою,

венеційською, іспанською, німецькою, португальською та навіть османською мовами.

Отож книжка, що у ваших руках, – намагання аналітично синтезувати ці безцінні матеріали з османськими архівними документами, переплавивши їх усі в одному горні. І якщо османські документи приправили цю працю, наче олія та сіль страву, то європейські – об'єднали решту компонентів, мовби надали їжі смаку.

Терміни

Перш ніж перейти до наших розділів, варто розтлумачити деякі терміни, уживані на їхніх сторінках. Якщо «розвідка» позначає шпигунську діяльність загалом, то вислів «таємна операція» (*clandestine operation*) стосується обов'язків, до яких не належав збір інформації такими засобами, як замах, підкуп, агітація (підбурювання якоїсь спільноти до бунту або непокори урядові). Дезінформацією ж називають поширення неправдивих новин, щоб ошукати чужу розвідку або ж підсунути ворожим шпигунам оманливі дані.

Якщо термін «шеф станції» іменує очільника шпигунів якогось регіону, то більш загальне «casus hamisi» (осм. – покровитель шпигунів [*spymaster*]) уживано щодо королів, *нашів*{49}, командирів, *валі* {50} та послів, які патрунували розвідувальні мережі. Також у тодішніх джерелах часто можна натрапити на *intelligentia*, зіставне з османським – «münasebet» (дослівно зв'язок); натомість англійське *surveillance* перекладено сучасним словом «стеження». Що ж до етнічних, релігійних або ідеологічних груп, ладних на співпрацю з ворожою державою та руйнівну діяльність, то тут підібрано вислів «п'ята колона»

(*quinta columna*), який бере початок від громадянської війни в Іспанії.

Є й османські терміни, пов'язані з розвідкою; якщо їх далі тлумачити в тексті, то доцільно відразу й зачепитися за кілька з них. Щодо операцій, спрямованих на військове й географічне обстеження якогось регіону або міста, то для них позмінно уживано слова «*keşif*» (осм. – відкриття; розкриття; виявлення) і «*tarassut*» (осм. – вивчення; спостереження). Рівнож у тексті нерідко можна натрапити на лексему «язик» (тур. – *dil*) – те, власне, османське й означає полоняника, захопленого під час набігів на ворога та спровадженого на допит для того, щоб роздобути інформацію.

Зміну віри, яка частенько траплялася в шпигунських колах, ми тлумачимо дієсловом «*ihtida etmek*».^{51} Що ж до ренегатів, то ми маємо за доречне іменувати їх «*мюгтеді*», не вдаючись до такого пейоративного й незрозумілого слова, як «дьонме» (тур. – перевертень, ренегат). Та якщо люди тієї епохи називали мюгтеді (того, хто сягнув *гідасту*)^{52} осіб, що з чужої віри навернулися до їхньої, тобто – праведної, то тих, які відцурались її, кликали муртадами^{53} (хто вчинив *іртідад* ^{54}, зречення). Отож і ми не повагалися вжити цей термін щодо окремих шпигів на тих сторінках, де, заповнені мовою документів, намагалися відобразити ментальність епохи.

Як ми витлумачимо в першому розділі, імперію Габсбургів, конкурента Османів, неможливо окреслити як монолітну етнічну групу чи націю. Ми вважаємо за потрібне вживати саме назву династії на ознаку цієї імперії, що складалася з різних королівств, герцогств і графств майже по цілій Європі, хай би її центром і була Іспанія або, якщо й необхідно вдатися до більш специфічних визначень, – Кастилія. У тексті під «Габсбургами» йдеться про імперію Карла та його сина Філіпа II. Після ж Карла володіння династії розділено на дві частини; від Фердинанда і

його сина Максиміліана її друга гілка успадкувала: Австрію, Угорщину, Богемію, Штирію та решту земель Священної Римської імперії германської нації. Цю гілку, що сусідила з Османами, а отже, і розвивала з ними тісніші відносини, коротко назвуть «Австрією» (осм. «Немче»).

На позначення краю, що охопив нинішні Голландію й Бельгію та французькою звався «Pays-Bas», ужито «Нижні Землі». А позаяк Голландія очолить сім країв, які колись здобудуть незалежність, здійнявши повстання супроти Габсбургів, то в XVI столітті регіон уже знатимуть за її назвою. Натомість для Фландрії, частини Бельгії, в османських *агднаме*{55} фігурує «Flandra».

Терміном «*екабір*»{56} (осм. – *ekabir*, мн. від араб. *kabir* – великий) в османським управлінні вшановували кожного можновладця – «володаря слова». Ця група, окрім пашів, офіційних керманичів імперії, охоплювала й «*мусагібів*»{57} (фаворитів, англ. – *favourite*), що іноді усупереч їм набували могутности й визначали політику, а також «політичних спритників» (англ. *power-broker*). Щодо орави *екабірів*, сотень осіб, то її кликали «*капу халки*»{58} (осм., тюрк. *кари*). Функції цього «капу халки» висвітлено в четвертім розділі.

Зважаючи, що послів і консулів необхідно розрізняти, у тексті збережено назву венеційського – у Стамбулі; це – «*байло/баїло*» (осм. – *balyos*, іт. – *bailo*). Оскільки ж цим-таки словом іменували венеційських губернаторів, то там, де йдеться про них, «*balyos*» замінено на «*валі*», щоб уникнути плутанини. Драгомани, що працювали в посольствах Стамбула, фігурують під тим-таки оригінальним відповідником (осм. – *tercüman*); натомість, як ідеться про тлумачів османського уряду, то їх згадано з повним титулом: «драгоман *Діван-и Гюмаюну*»{59} (осм. – *Divan-ı Hümayun tercümanı*). Крім того, у тексті на позначення помічника драгомана є й термін «мовний хлопець»

(тур. – *dil oğlanı*), похідний від «*giovane di lingua*», як висловлювалися венеційці, що дали перші зразки навчання своїх громадян турецької мови, бо їхні послы не хотіли вдаватися до послуг перекладачів, що були османськими підданцями. Рівнож для «*salvoconducto*» – офіційного документа, який брали в чиновників, щоб здійснювати мандри, – замість слова «паспорт» чи то «перепустка на дорогу» уживано османський термін «салукондуд»{60} (*salukondud*).{61}

Ведучи ж мову про «валі» таких обопільно незалежних королівств, як Сицилія, Неаполь і Сардинія, що утворювали імперію Габсбургів, застосовано термін «*kral naibi*» – «намісник короля» (віцекороль). Відразу ж застережемо читача, щоби не посіяти в його голові плутанини, позаяк у турецькій мові існує лише один відповідник до «регента» (*regent*), тобто заступника неповнолітнього короля, та віцероя (*viceroi/virrey*), що управляв регіоном за його відсутности. Намісники, що згадуються в нашому тексті, – це управлінці, які приблизно узгоджуються з османськими «бейлербеями»{62}; отак герцог Орлеанський, дядько Людовика XV, був геть не остання постать.

Урешті, стосовно очільника такої аристократичної республіки, як Венеція, що обирався довічно, ми послуговуємося титулом дож (Doge). Оскільки ж ім'я імператора Карла, що стояв на чолі династії Габсбургів, має версії: іспанську (Карлос, Карлос Квінто – *Carlos Quinto*), французьку (Шарль Квінт – *Charles-Quint*) і німецьку (Карл) – ми мали надати перевагу котрійсь із них. Рідною мовою імператора була французька, хай як міг би розмовляти й німецькою, й іспанською; окрім того, у Туреччині він завоював таку популярність, що навіть до підручників увійшов під іменем «Шарлькен»{63}, тому й ми зупинилися на цім французькім варіанті в турецькому звучанні. Щоправда, імена решти

володарів зберегли в оригіналі (Віллем – Willem, Філіп – Felipe тощо).

В Османській імперії, де аристократії як правової верстви не існувало, не було й родинних прізвищ, як у всієї без винятку європейської шляхти. Унаслідок чого звичні імена на кшталт: Мустафи, Мегмеда, Алі та Сінана – уживали разом із прізвиськом, щоб не плутати їхніх носіїв. Наприклад, у тексті можна натрапити аж на трьох «Сінанів-пашів». Один із них – молодший брат Рюстема-паші та *капудан-и дер'я*{64}, що обіймав цей пост усередині століття. Ще два – служили *візирами*{65}; це виходець з Албанії Коджа («Старий») Сінан, що п'ять разів перебував на посту *садразама*{66}, та генуезець за походженням Джігалазаде (син Джігала) Юсуф Сінан, який двічі служив капудан-и дер'я. Знову-таки не варто змішувати двох Улуджів (Алі та Гасана), що їх надibuємо в тексті; це прізвисько походить від арабського кореня «ilc», що означає «чужинець, кяфір, не-араб»{67}, отже, у такий спосіб засвідчує мюгтеді.{68}

Уряди-годи ми називаємо Середземне море в тексті й Внутрішнім або ж Багр-и Сефід, щоб не обтяжувати читача тавтологією. Утім, якщо в турецькій мові корсарів, які нападали на торгові кораблі, позначають одним словом, то для XVI століття ситуація дещо складніша. Корсари, що здійснювали великі операції (англ. – privateer, іт. corsaro, фр. – corsaire), мали за собою підтримку потужних держав, або засновували незалежні, як-от Західні Оджаки{69} Північної Африки. У кожному разі вони були прихильники міжнародних угод, отож мусили діяти в рамках визначених правил, хай би й не завжди очевидних. Тому їх варто розрізняти з дрібними та свавільними (піратами), власне, «морськими розбійниками». «Корсари», що в книжці, належать винятково до першої групи.

Окрім того, у тексті чимало назв суден. Зазначмо, що кораблі тієї епохи – веслувальні, трибу *чектірі*.{70} Залежно від розмірів

цих суден, що зазвичай фігурують як «кадирга» (осм. – галера), а також кількості на них мачт і весел та розташуванню останніх, ті й по-різному могли називатися: і *мавна*, і *кальєте*, і *фирката*, і *пергенде*, і та ж *кадирга*. Усі вони описані в тексті там, де їх уперше згадано.

Що ж до одиниць грошової маси, то тут можна читати, порівнюючи. Скажімо, венеційський дукат – золота монета (*ducato*, *zecchini* – цехін) – був значно дорожчий за срібне *акче*. {71} І якщо на початку століття дукат коштував приблизно 55 *акче*, то в 1550-х роках його вартість зросте до 60, а під кінець – і до 120 через хвилю інфляції 1580-х.{72} Заразом вартість екю – іншої золотої монети – орієнтовно дорівнювала 90% дуката. Ми постаралися порівняти між собою зарплатні робітників і шпигунів із прибутками екабірів або ж рештою коштів, як-от річний бюджет Османської держави, щоб читач якнайліпше розібрався в усіх фінансових нюансах. Насамкінець застережемо, що грошова одиниця дукат і феодалний титул «дюк» на кшталт конта або маркіза – геть різні речі.

Також популярний сьогодні термін «*grand strategy*», що його неабияк любляють військові історики, ось уже чимало років перекладають як «велика стратегія». Тому й ми вживаємо цей вислів, шануючи перекладацький вибір із погляду зв'язності, попри відтінки англійського оригіналу.

Водночас, називаючи «Магрибом» африканські землі, що на захід від Єгипту, ми вважаємо, що доречне перенести в турецьку мову європейське слово «Левант» на позначення Східного Середземномор'я. Османський же термін «*мюдеджджель*»{73}, уживаний щодо андалузьких мусульман, – не що інше, як арабське «*мудадджан*» (осм. *müdeccen* – *мюдеджджен*), спотворене *кятібами*{74}, які писали літери арабської абетки «лям» і «нун» напрочуд схожими між собою. Технічно ж *мюдеджджель* – достеменний відповідник

іспанського «*mudéjar*» (мудехар), що ним після падіння Гранади 1492 року іменували тих мусульман, кому було дозволено зберігати свою віру. Натомість насильницьки навернених у християнство кликали *morisco* (морисками){75}; проте в османській мові не існує аналога цьому слову. Османи й далі використовували лексему «мюдеджджелъ», імовірно, не бажаючи визнавати ту насильну християнізацію. Хай що, а вочевидь: цей термін в османських документах уживано й щодо морисків, позаяк невдовзі після 1492 року все мусульманське населення Андалузії було вимушене змінити віру; у нашому тексті ми також дотримуємося цього тлумачення з минувшини. Що ж до термінів «*mudéjar*» і «*marrano*» (юдеї, вимушені покинути Іберійський півострів){76}, то їх отак і збережено в оригінальних мовах.

Досі йшлося про те, що науковці понаписували книжки, які аніхто й не читав, окрім кількох їхніх колег. А втім, наше видання в основному звернене аж ніяк не до істориків, які спеціалізуються на його темі; ті й так можуть ознайомитися хай із моєю докторською дисертацією, хай із публікаціями, серед них і закордонними. Власне, цільова аудиторія нашої праці, коли її розпочато, – любителі історії та інтелектуали, що не володіють чужоземними мовами і/або не бажають толерувати монотонність та абстрактність наукового стилю письма. Тому, хоча як ми й дотримувалися академічних правил, однак постаралися втішити читача і якомога легшою мовою твору, а деінде – цитатами та жартами з щоденного життя. Та хтозна, як це поталанило особі, чий вік минає у світі науки. Це вже на читацький розсуд.

Розділи

Книжка, що у ваших руках – плід десятирічної праці. Її серцевиною стала докторська дисертація «Espionage in the 16th century Mediterranean: Secret Diplomacy, Mediterranean Go-Betweens and the Ottoman-Habsburg Rivalry» («Шпигунство XVI століття в Середземномор'ї: таємна дипломатія, середземноморські посередники та османо-габсбурзьке суперництво»), написана під керівництвом Габора Агостона на кафедрі історії новочасної Європи історичного відділення Джорджтаунського університету. Ця дисертація, ґрунтована на османських, іспанських, італійських, французьких, венеційських, німецьких, португальських та латинських архівних документах, репрезентує осяжне порівняння розвідувальної діяльності Османів, Габсбургів і Венеції XVI століття. Отож книжка, що перед вами, – лише доволі розширений виклад її шостої частини, пов'язаної з Османами. Окрім того, дисертація, що її ми плануємо видати, містить менше подробиць, ніж ця праця, хоча й охоплює ширший контекст і теоретичні питання. У написаній закордоном на кафедрі європейської історії англomовній дисертації ми ставили собі за мету порівняти три різні розвідувальні організації, тому неминуче мали знехтувати чималим обсягом матеріалу з османського шпигунства. Тепер же завдяки цьому турецькому виданню маємо нагоду виправити отой ґандж і повернутися до безцінних історичних реалій, за якими дослідники минулого завше ллють сльози.

Услід за докторською роботою, захищеною у квітні 2012 року, і надруковані в різних академічних часописах публікації становлять додаткову підпору у виданні. Скажімо, четвертий розділ у ньому – не що інше, як редагована публікація «L'idra del sultano: Lo spionaggio ottomano nel cinquecento» («Султанська гідра: османський шпіонаж у XVI столітті»), натомість п'ятий – збагачена версія статті «The Efficacy of Ottoman-Counter-

КУПИТИ